

СМЕХ У КУЛЬТУРЫ СТАРАЖЫТНЫХ ГРЭКАЎ

А. В. Сіняк

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск;

sinuakal@gmail.com;

навуц. кір. – Я. У. Прыстаўка, канд. філал. нав., дац.

У рабоце разглядаецца ананімны зборнік жартаў «Φιλόγελος» («Аматар смеху») у кантэксце смехавай культуры старажытных грэкаў. Грэкі не толькі стварылі разнастайныя жанры і формы камічнага, але і прадставілі першыя ў свеце назіранні над сутнасцю і прыродай смеху. У рабоце прапануецца агляд старажытнагрэчаскіх канцэпцый камічнага (погляды Арыстафана, Платона і Арыстоцеля). Каштоўнасць помніка «Φιλόγελος» вызначаецца тым, што ён з'яўляецца першым у гісторыі чалавецтва зборнікам жартаў. Гэты твор дае ўяўленне не толькі аб смехавай культуры старажытных грэкаў, аб іх светаўспрыманні і сацыяльна-палітычных поглядах, але таксама дапамагае нам лепей зразумець генезіс і тыпалогію механізмаў камічнага.

Ключавыя словы: антычная літаратура; камічнае; камедыя; смех; жарт; анекдот.

Старажытныя грэкі ўвайшлі ў гісторыю як народ, які ўмеў і любіў смяяцца. Доказам гэтаму можа служыць іх вядомая формула вітання. Пры сустрэчы людзі казалі адзін аднаму «Χαῖρε!» – «Радуйся!». Смяяцца любілі і самі грэкі, і іх багі. У славянскіх мовах нават ёсць фразеалагізм «гамерычны смех», які паходзіць ад апісання смеху багоў (ἄσβεστος γέλος) у «Іліядзе» і «Адысеі» Гамера.

Грэкі не толькі стварылі разнастайныя жанры і формы камічнага, але і прадставілі першыя ў свеце назіранні над яго сутнасцю і прыродай. У працах антычных філосафаў ставяцца пытанні аб відах і формах смеху, аб грамадскім значэнні і ролі камічнага, аб яго этычных і эмацыйных аспектах. Вывучэннем камічнага ў старажытнагрэчаскай літаратуры займаліся многія даследчыкі, у тым ліку С. І. Сабалеўскі, Д. Дылітэ, М. Н. Чарняўскі, М. Л. Гаспараў і інш.

Арыстафан быў перадусім камедыёграфам, г.зн. стваральнікам камедый, але ў яго творах мы знаходзім нямала цікавых разважанняў аб сутнасці і прызначэнні камічнага. Паводле Арыстафана, задача камедыёграфа – «узбуджаць смех» (γελοιοποιῶ), які не павінен быць смехам пустым, смехам толькі дзеля смеху, які падыходзіць толькі для маленькіх дзяцей:

Шуток здесь над лысыми нет, плясок нету кордака,
Здесь старик, стихи бормоча, палкой собеседника
Не колотит, чтоб прикрыть соль острот подмоченных.
Не кричат здесь: «Горе, беда!», с факелом не бегают.
Верит в силу песен своих и в себя комедия [2, с. 174].

Такія жарты Арыстафан называў «мегарскія насмешкі» (μεγαρικὰ σκώμματα). Яны былі для яго прымітыўнымі, недатычнымі да пытанняў грамадскага жыцця. На яго думку, у такіх прымітыўных камедыях камічнае паказвалася праз «грубасць» і «блазнерскія выхадкі» (βωμολοχεύματα), і людзям, якія любяць такі гумар, у яго камедыях нічога не спадабаецца. Арыстафан лічыў, што камедыёграф павінен не толькі весяліць людзей, але выходзіць у іх сур'ёзныя погляды на рэчы. Галоўная асаблівасць яго смеху – высмейванне заганных з'яў грамадскага жыцця свайго часу. Па камедыях, якія дайшлі да нас, мы можам бачыць, што тэарэтычныя прынцыпы аўтара не разыходзіліся з яго практыкай.

Канцэпцыя камічнага Арыстафана палягала ў «адстойванні думкі аб глыбока сур'ёзным, грамадска-карысным прызначэнні смеху, як вострай прылады бязлітаснага выкрыцця істотных праяў зла і яго персанальных носбітаў» [7, с. 87]. Зусім па-іншаму на прызначэнне смеху глядзелі філосафы.

Трэба адзначыць, што ў антычнасці існавалі трактаты, спецыяльна прысвечаныя тэме камічнага. Напрыклад, працы Феафраста «Аб смешным», Дэметрыя Фалерскага «Аб прыемным» і інш. На жаль, да нашага часу яны не захаваліся. Мы можам бачыць урыўкі або больш ці менш сістэматызаваныя развагі пра камічнае ў працах, дзе тэма камічнага не з'яўляецца галоўнай (філасофскія, палітычныя і рытарычныя трактаты). Найбольш важнымі ў гэтым плане з'яўляюцца працы Арыстоцеля («Паэтыка», «Нікамахава этыка», «Рыторыка») і Платона («Дзяржава», «Законы», «Філеб»).

Платон і Арыстоцель упершыню сфармулявалі праблемы тэорыі камічнага. Платон нападае на камедыю з пазіцыі тэорыі ідэй. Камедыя – «пераймальнае мастацтва». З гэтага пункту гледжання, камедыя шкодная, бо яна стварае ілжывыя ўяўленні. Самы галоўны здабытак і моц мастацтва – эмацыйнае ўздзеянне на чалавечыя масы, ад якога, на думку Платона, мастацтва павінна быць пазбаўленае. Камедыя дзейнічае на неразумную частку душы і «примушае грамадзян аддавацца смеху» (Plat. Rep., III, 388–389), таму яна павінна быць выключаная з ідэальнай дзяржавы. У процілегласць Арыстафану, Платон імкнуўся зрабіць смешнае больш бяспечным, пазбавіць яго ўсякага грамадскага значэння.

Арыстоцель глыбей разгледзеў праблемы смеху і смешнага, чым Платон. Ён звязваў з'яўленне камедыі з выявай смешнага. У трактаце «Паэтыка» Арыстоцель паказвае, што камедыя – гэта пераігрыванне параўнальна кепскіх характараў. Да такіх ён адносіць гняўлівых і млявых, хцівых і няўстрыманых у задавальненні людзей.

Арыстоцель надаў увагу і пытанням аб прызначэнні смеху ў жыцці чалавечага грамадства і даў вызначэнне, якім смех павінен быць. Ён падкрэслівае, што смех – гэта асалода, якая павінна ўзнікаць ад

відовішча смешнага, якое забаўляе і не прычыняе болю: «паколькі жарты і смех, як кожны адпачынак, прыемныя, то непазбежна будзе прыемна і ўсё, што выклікае смех: і людзі, і словы, і справы» [1, с. 102].

Шмат увагі Арыстоцель надаваў і таму, які смех з'яўляецца дапушчальным у грамадстве, а які не. Ён лічыў, што ў жартах неабходна ведаць меру. Дасціпнымі з'яўляюцца тыя, хто можа жартаваць «прыстойна», бо іх розум лічыцца гнуткім і жывым. Насмешка (σκῶμμα) – гэта лаянка (λοιδορία), якая, на думку Арыстоцеля, павінна быць забаронена. Сатырычны смех і глыбокі гумар Арыстафана не з'яўляўся яго ідэалам камічнага, бо Арыстафан лічыў за гонар для камедыёграфа здзекавацца над нягоднымі людзьмі, у той час як Арыстоцель заклікаў берагчы пачуцці асобы, што высмейваецца. Ідэальным відам смеху для свабоднага чалавека Арыстоцель лічыў іронію (εἰρωνεία).

Смехавая культура грэкаў была прадстаўлена рознымі літаратурнымі жанрамі. Гэта і ямбаграфія, і сатыраўская драма, і парадыйны эпас, і нават філасофскі дыялог, і палітычнае красамоўства, дзе вельмі важным было ўменне высмеяць праціўніка. Найбольш вывучаным жанрам, якому былі прысвечаныя працы старажытных і сучасных даследчыкаў, з'яўляецца камедыя. Некаторыя іншыя помнікі, аднак, заставаліся па-за ўвагай навукоўцаў і дагэтуль мала даследаваныя.

«Φιλόγελος» («Аматар смеху», «Смехалюб») [8] – першы ў гісторыі чалавецтва зборнік жартаў; ён быў складзены невядомай асобай ці асобамі на зыходзе Антычнасці. Помнік дайшоў да нашых часоў у складзе 264 жартаў, аднак некаторыя жарты запісаныя па два разы. Яго стварэнне звычайна адносіцца да 268 г. н. э. Складальнікамі лічаць граматыкаў Гіерокла і Філагрыя. Сюжэты пададзены сцісла, прастай мовай, з дамешкам лацінізмаў. 57 жартаў са зборніка былі перакладзеныя на рускую мову М. Л. Гаспаравым [5, с. 298–302]. Нямецкі пераклад быў выкананы А. Тырфельдэрам і апублікаваны ў 1968 г. з шырокім лінгвістычным каментарыем. Выданне Бары Болдуіна (1983 г.) з перакладам на англійскую мову суправаджалася ўводзінамі, заўвагамі і бібліяграфічнай даведкай.

Зборнік падзелены на 15 частак з рознай колькасцю жартаў: «Ἀβδηρίται» («Жыхары Абдэр»), «Σιδόνιοι» («Жыхары Сідона»), «Εὐτράπελοι» («Блазны»), «Κυμαῖοι» («Жыхары Кім»), «Δύσκολοι» («Буркуны»), «Ἀφνεῖς» («Дурні»), «Δειλοί» («Баязліўцы»), «Ὀκνηροί» («Тугадумы»), «Φθονεροί» («Зайздраснікі»), «Λιμόξηροι» («Абжоры»), «Μεθυστοί» («П'яніцы»), «Ὀζόστομοι» («З дрэнным пахам з рота»). Першая і апошняя часткі назвы не маюць.

Самая вялікая частка (108 жартаў) прысвечаная аднаму з ключавых вобразаў зборніка – «σχολαστικός». «Схаластык» – аднабаковы навуковец, які не хоча ведаць нічога, апроч сваёй навукі; букваед. Гэта

слова М. Л. Гаспараў перакладае як «педант»: «39. Гулялі два педанты. Заўважыўшы чорную курыцу, адзін з іх сказаў другому: „Братка, ніяк у яе павені памёр?“».

Таксама папулярнай тэмай з’яўляецца высмейванне жыхароў Абдэр, Сідона і Кім: «112. Абдэрыт хацеў удавіцца, але вярхоўка парвалася, і ён разбіў сабе галаву. Узяўшы ў лекара пластыр, прыклаў яго да раны, і зноў, сышоўшы, павесіўся».

Сустракаюцца жарты пра блазнаў, скнар, дурняў, гультаёў і баязліўцаў і г. д.: «104. Скнара, складаючы тэстамент, усю маёмасць адпісаў самому сабе»; «185. Аднавокі лекар-буркун спытаў хворага: „Як здароўе?“ Той адказаў: „Як бачыш“. Лекар сказаў: „Калі так, як я бачу, то ты ўжо напалову памёр“».

Зборнік жартаў «Φιλόγελος» дае нам уяўленне не толькі пра старажытны гумар, але і пра нас саміх. Жарты з гэтага старажытнага помніка выглядаюць на дзіва знаёмымі, хоць гумар з нядаўняга XIX ст. і сёння застаецца нам незразумелым. Пры разглядзе старажытных жартаў, блізкіх тэмам сучасных анекдотаў, міжвольна напрашваецца пытанне: такое падабенства – гэта запазычанне, рэчышча адной традыцыі, ці гэта адлюстраванне тыпалагічных асаблівасцей чалавечай псіхікі? На наш погляд, помнік патрабуе далейшага вывучэння, у прыватнасці, у нашых даследаваннях мы плануем наступнае:

1. Параўнаць вобразы зборніка з камічнымі вобразамі цяперашніх анекдотаў.

2. Выявіць этнічныя і сацыяльныя стэрэатыпы, адлюстраваныя ў зборніку і параўнаць іх з сучаснымі.

3. Высветліць механізмы лагічныя і моўныя механізмы старажытных жартаў.

4. Перакласці фрагменты зборніка на беларускую мову.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Аристотель* Риторика / пер. с др.-греч. Н. Н. Платоновой. М., 2017.
2. *Аристофан* Комедии ; Фрагменты / пер. А. Пиотровского. М., 2008.
3. *Дилите Д.* Античная литература / пер. с лит. Н. К. Малинаускене. М., 2003.
4. *Лосев А. Ф.* История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. М., 1975.
5. Памятники поздней античной поэзии и прозы II–V века / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. М., 1964.
6. *Соболевский С. И.* Аристофан и его время. М., 2001.
7. *Чернявский М. Н.* Комедия Аристофана и античные теории смеха // Аристофан : сб. ст. : к 2400-летию со дня рождения Аристофана / ред.: Н. Ф. Дератани, С. И. Радциг, И. М. Нахов. М., 1956. С. 81–109.
8. *Чистякова Н. А. Вулих Н. В.* История античной литературы. Л., 1963.
9. [*Hieroclis et Philagrii*] Philogelos : Hieroclis et Philagrii facetiae / ed. A. Eberhard. Berolini, 1869.